

**БАДИЙ МАТНДА ГРАДУОНИМЛАРНИНГ ЎРНИ
(ТЎРА СУЛАЙМОН ИЖОДИ МИСОЛИДА)**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.6.6.036>

*Ибрагимов Хайрулла Ҳамдамович,
O'zMU Jizzax filiali katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)*

Аннотация: Ушбу мақолада градуонимларнинг бадий матндаги ўрни ва Тўра Сулаймоннинг градуонимлардан фойдаланиши маҳорати ёритилган. Мақола мавзусини ёритишда ўрта аср Шарқ алломаларининг илмий меросидан самарали фойдаланилди. Мақоладан олинган натижаларни олий таълим муассасаларида филология йўналиши талабаларига дарс ўтиши жараёнида қўллаш мумкин.

**МЕСТО ГРАДУОНИМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ
(НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА ТУРА СУЛЕЙМАНА)**

*Ибрагимов Хайрулла Ҳамдамович,
Старший преподаватель Джизакского филиала Национального
университета Узбекистана, к.э.н. (Кандидат наук)*

Аннотация: В данной статье рассматривается роль градуонимов в художественном тексте и мастерство Тура Сулеймана в использовании градуонимов. Научное наследие средневековых восточных ученых эффективно использовалось для освещения темы статьи. Результаты статьи могут быть использованы в учебном процессе студентов филологических факультетов высших учебных заведений.

**THE ROLE OF GRADUONYMS IN THE LITERARY TEXT
(ON THE EXAMPLE OF THE WORK OF TURA SULEIMAN)**

*Ibragimov Hayrulla Hamdamovich,
Senior Lecturer of the Jizzakh branch of the National University of
Uzbekistan, (PhD)*

Abstract: This article discusses the role of graduonyms in the literary text and Tera Sulayman's skill in using graduonyms. The scientific heritage of medieval Eastern scholars was effectively used to cover the topic of the article. The results of the article can be used in the teaching process of students of philology in higher education.

Калит сўзлар: Граудонимия, даражаланиши, оппозиция, лексема, маъно, парадигма, антоним, синоним, бўёқдорлик, оттенка.

Ключевые слова Граудонимия, иерархия, оппозиция, лексема, значение, парадигма, антоним, синоним, окраска, оттенок.

Key words: Graudonymy, hierarchy, opposition, lexeme, meaning, paradigm, antonym, synonym, coloring, ottenka.

Кириш. Граудонимия – лексемаларнинг маъно гуруҳлари аъзоларида у ёки бу белгининг даражаланиши. Бундай даражаланишга оппозициянинг бир тури сифатида қаралади ва шу асосдаги бош сўзга нисбатан белгиланади. Лексемаларнинг маъно муносабатларида даражаланиш ходисасининг ўрганилиши кўп жиҳатдан аҳамиятли. Луғат бойлигининг тизим сифатидаги тавсифини беришда, синонимлар ва антонимлар луғатини тузишда, луғавий бирликларнинг услубий восита сифатидаги қийматини белгилашда градуонимик тадқиқотлар натижасидан фойдаланиш мумкин.

Адабиётлар шархи. Граудонимия (даражаланиш) ходисаси кўплаб буюк

мутафаккирларимиз, жумладан, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқаларнинг асарларидан жой олганлигини кўришимиз мумкин. Белгини даражалаб келувчи сўзларни ўзаро бирлаштириш тилшуносликда узоқ тарихга эга. Ўзбек тилшунослигида маъноси даражаланувчи сўзлар қаторини алоҳида ҳодиса сифатида ажратиш Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида учрайди. Мутафаккир адиб йиғи ҳолатини ифодаловчи қуйидаги даражаланиш қаторини ажратади: инграмоқ – синграмоқ – йиғламсинмоқ – сиқтамоқ – йиғламоқ – ўкурмақ – ҳой–ҳой йиғламоқ. Буюк мутафаккир бу сўзларнинг барчасини бир умумий маъно – изтироб чекиб, уни ифодалаш маъноси атрофига бирлашишини ва “инграмақ”дан “ҳой–ҳой йиғламоқ” сўзига томон белги даражасининг ўсиб боришини таъкидлайди.

Ўтган асрнинг 20-30 йилларидан бошлаб ўзбек тилшунослигида бу масалага алоҳида эътибор берилмоқда. Э.Бегматов, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов [2, 35-40], Б.Қиличев [10, 20], Р.Сафарова [6, 47], ишларида бу ҳодиса ҳақида айрим мулоҳазалар келтирилган бўлса, Ш.Орифжонованинг номзодлик [5,26], О.Бозоровнинг докторлик диссертациялари [3,30] ўзбек тилида даражаланиш ҳодисасининг атрофлича таҳлиliga бағишланган.

Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, М.Нарзиеваларнинг ўқув қўлланмаларида даражаланиш, даражаланиш қаторлари (градуонимия, градуал оппозиция) каби тилшунослик атамаларини ишлатиш билан бу тушунча ўзбек тилшунослигида мустаҳкам ўрнашиб олди дейиш мумкин.

Синономик қаторларни бирлаштиришда етакчи омил синонимик парадигма сўзларининг битта умумий денотат (аталмиш)га эга, ўз парадигмаси ичида асосан услубий бўёқлар, қўлланиш доираси билан фарқланса, градуонимик парадигмадаги сўзлар турли денотатларни атаб келади, лекин бу денотатлар орасидаги фарқ денотатларнинг сифатларида эмас, балки миқдорий кўрсаткичларида. Синонимик муносабатлар билан боғланган сўзлар парадигмасининг аъзолари айни бир денотат, айни бир воқеликни турлича атаб, ифодалаб, номлаб келади. Градуонимик муносабатлар билан боғланган сўзлар парадигмаси аъзолари турли денотатларда айни бир белгининг турли миқдорда ўсиб бориш ёки камайиш муносабатлари билан боғланган бўлади. Бу денотатлар ўзаро сифат белгиларининг, сўзларнинг маъноси билан бир қаторда улар ифодалаган маънонинг миқдори ҳар хил бўлса – градуонимия.

Ш.Орифжонova ўз тадқиқотида градуонимия – даражаланиш сўзини тилшунослик атамаси сифатида ўзбек тилшунослигида биринчилардан бўлиб Р.Сафарова ва “Систем лексикология тезислари” муаллифлари ишлатишганини ва у ҳам шу атамдан фойдаланганлигини таъкидлайди. Демак, бугунги тилшунослик фанимизда градуонимия ва унинг ўзбекча муқобили даражаланиш атамаси сўзлараро маъновий муносабатларнинг бир кўринишини атовчи илмий тушунча сифатида оммалашмоқда.

“Ўзбек тилининг сўзлар даражаланиши ўқув луғати”да вақт миқдорининг ортиб бориши лаҳза - он - сония - дақиқа - соат - кун - сутка - ҳафта - ой йил - аср – эра [1, 40], каби даражаланиши келтирилган. Шоир Тўра Сулаймон шеърларида вақтнинг даражаси он (дам) - кун - ой - йил тарзида ифодаланган:

Яратиб не сирлар, не мўъжизалар,
Кутлуғ кун кетидан кун ўтказилар.
Беҳуда ўтган дам – кўнгил эзилар,
Умр ўтмоқдадир, умр ўтмоқда... [7, 136]

Кун қисмларини ифодаловчи тонг – кун – шом – тун лексемалари орасида ҳам даражаланиш мавжуд. Бу куннинг энди ёришаётганини тонг, оқарганини кун ва қорайганини тун сўзлари орқали ифодалашда даражаланиш яққол кўзга ташланади:

Йил фасллари орасида ҳам градуонимия мавжудлиги шоирнинг поэтик битикларида яққол кўзга ташланади. Тилнинг ифода имкониятларини яхши билган шоир баҳор – ёз – куз сўзларидан шундай фойдаланадики, улар об-ҳаво нуқтаи назаридан даражаланиш ҳосил қилади:

Сувлар ҳам тиниди, сунбула келиб,
Тиниб-тиникмади бу кўнглим, хайҳот.
На баҳор, на ёздан, на тўкин куздан
Ҳечам қоникмади бу кўнглим, хайҳот... [8, 10]

Тадқиқотчи Ж.Джумабаеванинг докторлик диссертациясида айланма характердаги градуонимик қаторларга циклик градуонимик қатор деб ном бериш тавсия этилган. Олима циклик градуонимик қаторнинг моҳиятига бирор-бир ҳодисага нисбатан қатор аъзоларида бошланғич ва охириги нуқта мавжуд, уларнинг бу нуқталари бир-бирига антоним бўлмасдан, айланма ҳаракатда эканлиги, – деб бунга йил фасллари мисол қилиб келтиради [4,87].

Тадқиқот методологияси. Кўриняптики, градуонимик қатор аъзолари камида учта, қатор аъзолари даражанинг ортиб бориши тартибида, миқдорнинг, сифатнинг ошиши, бўёқдорлик ва экспрессивликнинг кучайиши тартибида жойлаштирилади.

Ёшнинг катга–кичиклигига кўра кизалоқ (кизча) – киз – келин – аёл – жувон – кампир даражаланиш қатори шоир шеърларида ўз ўрни билан қўлланган:

“Келин тушди-тушди” ўйнайдир
Тол тагида бир талай кизча.
Ўйнай бериб сира тўймайдир
Кечлик ғамин егунингизча... [8, 115]
Давлатманд, топарман, олғир йигитнинг
Пулига ишониб киз сўроқловчи... [9, 278]
Келин-куёв чиллани ёз этдилар,
Сув сепишиб, ўйнашиб, боз этдилар.
Орадан бир ой ўтмай келин қурғур,
Куёвига қийшанглаб, ноз этдилар... [8, 148]
Чол сир бермай кампирига дер:
–Тугамаса бўлди умримиз,
Сарф қила тур чиза бермай ер,
Ҳеч бўлмаса қарз-парз олармиз... [8, 156]

Туғилмоқ – яшамоқ – ўлмоқ ҳаёт даврининг босқичларига кўра даражаланган, Тўра Сулаймон поэтик нутқда туғилмоқнинг келмоқ, ўлмоқнинг кетмоқ вариантыдан маҳорат билан фойдаланган. “Келмоқ-кетмоқ” лексемалари орасида ифодаланган ҳаракатларда зидлик мавжуд. Аммо улар умрнинг босқичлари маъносида келиб, туғилмоқ - яшамоқ - ўлмоқ шаклида келганда даражаланишини инкор этиб бўлмайди. Шу нарса маълумки, даражаланиш қаторида ҳар бир аъзонинг муайян ўрни бор. Зеро, бунда маъно ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Хур келиб, хурлигича кетган не бир санамлар,
Юраги, бағри доғли, кўкси тўла аламлар,
Эл-юртда эътиборли, Барчиндай муҳтарамлар [8, 156].

Градуонимик қатордаги ёндош сўзлар ўзаро синонимик муносабатда турса, даражаланиш қаторидаги чекка нуқталарида турган сўзлар ўзаро антономик муносабатда бўлади. Синонимия ва антонимия чегараси градуонимик қаторнинг етакчи сўзи билан белгиланади. Градуонимия ва антонимия зотан бир асосга (мезонга) таянувчи семантик ҳодисалар. Маълумки, градуонимия ва антонимия тушунчасида фарқларнинг кучли ёки ёрқин кўринишлари бўлган зиддиятлар билан иш кўрилган. Яъни антономиянинг анъанавий

ва ҳозир кенг тарқалган белгиланишида бир градуонимик қаторнинг икки кутби олиниб, ушбу қаторнинг оралиқ ёки ёндош фарқланув муносабатлари баҳолашдан четда қолган. Зотан, градуонимия семантик даражаланишларга асосланган бир умумий йўналишли занжир бўлса, антонимия шу занжирнинг турли қисмлари орасидаги семантик фарқланувчанлик-зидланувчанлик муносабатлари. Градуонимик қаторда кўпинча муайян бир белгининг эмас, балки у билан боғлиқ бўлган белгиларнинг ҳам изчил ошиб ёхуд камайиб бориши англашиши мумкин.

Маълумки, йиғламоқ феъли бўзламоқ сўзи билан градуонимик қатор ҳосил қилади:

Кўзларимда қалқиб турса ёш,
Бу ҳолимга беролмай бардош.
Бир муштипар Онам йиғлайдир,
Қолганлари ёлғон йиғлайдир... [7, 178]

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси. Шу ўринда таъкидлаш керакки, шеърнинг ҳар бир банди сўнгида такрорланиб келган “Бир муштипар Онам йиғлайдир, Қолганлари ёлғон йиғлайдир” таъкиди орқали, айнан йиғламоқ феълнинг такрори орқали онанинг фарзандга муҳаббати бошқаларнинг садоқатига қарши қўйилмай, балки, ўзгалар билан онанинг чексиз муҳаббати солиштирилаётганини илғаб олиниши қийин эмас.

Куни битиб қайтиш қилди чол,
Қола берди кампири бўзлаб.
Кайвони ҳам фурсат ўтмай сал
Кўз юмди ҳу узокни кўзлаб... [7, 131]

Бу бандда йиғламоқнинг кучли даражаси – бўзламоқ феъли қўлланган, қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини ифодалашга хизмат қилган.

Белгини кучли даражада ифодалашга кўра тоза сўзи қуйидагича градация ҳосил қилади: тоза – озода – пок – покиза – соф – мусаффо – беғубор – ғуборсиз.

Сўзлардаги эмоционал оттенканинг мавжудлиги ифодадаги белги даражанинг миқдорига ҳам боғлиқ. Чунки кўп ҳолларда сўз маъносидаги эмоционал оттенка ифодадаги белги даражанинг ортиқлиги натижасида вужудга келганини кузатиш мумкин. Бу ҳолат ижобий ва салбий эмоционал оттенкали сўзларда ҳам мавжуд.

Лексик градуонимик қатор ичига лексик стилистикадаги даражаланиш қаторини жойлаштириш мумкин: турқ – бет – афт – юз – чехра – ораз – жамол [4, 87].

Хулоса. Градуонимия (даражаланиш) сўзларнинг маъновий муносабатларининг бир кўриниши сифатида бадий ижодда салмоқли ўринга эга ҳодиса саналиб, у услуб равонлиги, фикр аниқлигига хизмат қилади. Нозиктаъб шоир Тўра Сулаймон бой тилимизнинг ҳар бир ҳодисасини теран англаган ҳолда улардан маҳорат билан фойдаланган.

Адабиётлар рўйхати

1. Бобоносов Ш., Исломов И. Ўзбек тилининг сўзлар даражаланиши ўқув луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.

2. Бегматов Э., Нейматов Х., Расулов Р. Лексик макросистема ва унинг тадқиқ методикаси (Систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 1989, №6.

3. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. д-ри. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997.

4. Джумабаева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик ҳамда стилистик градуонимия: Филол. фан... д-ри. дисс. автореф. – Тошкент, 2016.

5. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент: 1996.

6. Сафарова Р. Лексик–семантик муносабат турлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

7. Тўра Сулаймон. Сенсиз ёлғиз, ғариб бўлдим... – Тошкент: Movagounnahr, 2013.

8. Тўра Сулаймон. Сайхон. – Тошкент: Шарқ, 2003.

9. Тўра Сулаймон. Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2020.